

ARTISTES CATALANS
CONTEMPORANIS

JOSEP
CLARÀ

PER

ROMÀ JORI

35 REPRODUCCIONS DE DIBUIXOS
I ESCULTURES

PUBLICACIONS D'ART DE LA REVISTA
VOLUM IV

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Biblioteques

1500450633

ARTISTES CATALANS CONTEMPORANIS

JOSEP CLARÀ

PUBLICACIONS D'ART DE LA REVISTA

ARTISTES CATALANS CONTEMPORANIS
PUBLICACIONS D'ART DE "LA REVISTA"

VOLUMS PUBLICATS

I. JOAQUIM SUNYER

30 reproduccions ; text d'Alexandre Plana i de J. M. Junoy

II. ENRIC CASANOVAS

30 reproduccions ; text de Josep Pla i de J. M. Junoy

III. XAVIER NOGUÉS

33 reproduccions ; text de Francesc Pujols

IV. JOSEP CLARÀ

35 reproduccions ; text de Romà Jori

VOLUMS A PUBLICAR L'ANY 1921

V. JOAQUIM TORRES-GARCIA

VI. MANUEL HUGUÉ

ARTISTES CATALANS CONTEMPORANIS

JOSEP CLARÀ

PER

ROMÀ JORI

35 REPRODUCCIONS DE DIBUIXOS I ESCULTURES

R.42.384

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
ART AND
ARCHAEOLOGY
OF THE
UNIVERSITY OF
CAMBRIDGE
1870-1880

JOSEP CLARÀ

EN Josep Clarà sols ha fet una escultura. Míllor dit, encara l'està fent. Tot el séu dibuix obeeix a una sola llei encaminada a la creació de la única forma: la forma de la beutat humana triomfant. Ell, en un principi, va sentir el turment i la dolor, puix que no hi pot haver principi creador sense dolor turmentada. Més que mirar la forma pura, En Clarà, durant els primers anys

d'aprenentatge, va sentir la música. Per aquesta influència d'ahir l'obra escultòrica d'En Clarà sorgeix de dintre de lo més pregon vers enfora. Ha lligat sempre, l'escultor, el sentiment de la forma de la música amb el sentiment de la forma plàstica. Va començar per sentir, abans que aprendre a mirar. I així podria concretar-se la seva aspiració en aquella manera d'expressar la música que tingué Anni Besant quan va voler dibuixar en amples aspirals, en corbes majestuosos que s'anaven eixamplant, les notes d'una sonata de *Beethoven* o d'una composició de *Bach*.

Dic que en un principi En Clarà va sentir la forma abans de veure-la. I aquesta manca de visió va ressentir-se en tota la seva obra primitiva, durant el romàntic període de *Toulouse*, quan el dibuix encara no era prou ferm ni el foc de l'entusiasme prou encès. Es el periclle de *Simon de Monfort* i del *Crist*. El bany clàssic del Mediterrani no l'havia batejat, ni havia rebut encara la solellada del món grecllatí ni la gran lliçó del Renaixement. Que més faltava a En Clarà, llavors? Li faltava París. Es a dir, li faltava, junt amb el sentiment de la música, el sentit de les proporcions i de la mesura, el sentit de la precisió.

En Clarà, en aquella època, encara no havia

compres la nuditat; En Clarà, en aquella època, no havia començat encara a dibuixar de ferm. Encara havia de sentir l'amor de la beutat humana, encara havia d'assolir el gran ideal de l'escultor: mancava l'eclosió, per a concretar-se, plasmar-se, fer-se forma en una sola obra, en la única escultura que ha de crear, que va fent, en repetides proves d'assaig, cercant la perfecció amb els seus dibuixos, que són per a ell com els símbols d'una equació que l'ha de portar a la demostració d'una veritat exacta.

Es París que li eixampla el camp de visió. Ultra la música, En Clarà comença a sentir la llum. Sota la llum, la forma humana es va creant potent i forta. Cada membre, cada muscle, donarà una sonoritat nova a la gran simfonia de tot el cos humà que esdevé, per la seva nuditat, diví. Se sent la lluita, l'esquinçar-se de la carn per l'infantament. Es passa del més gros entusiasme a la miserable decepció. L'urpa de l'escultor es clava en el fang; i, més que dibuixar sobre el fang, En Clarà, durant aquells dies, castiga la matèria i l'esmicola. En aquells dies pot sentir l'escultor dintre de l'ànima la veu dels versos del Magnífic :

Mille duri pensier par nel cor mova
l'anima trista, nati da martiri:
se moviono, convertorsi in sospiri;
e'l dolor immortal pur gli rinnova.

Així En Clarà escriu, en una carta íntima, paraules d'una confessió que creu que mai es farà pública:

«Sols me sento impulsat a seguir religiosament la tradició santa. El poder alimentar el foc sagrat damunt l'altar del culte a la bellesa és la més elevada aspiració que pot tenir l'artista. L'esperit del séu art també té d'ésser cast com la Vestal, i per demés ell fa l'obra gemegant, plo- rant, delectant-se, trossejant-la i besant-la amorosament. Tot això és més que una confessió: és una pregària; l'evocació que fa l'home en el turment de l'infantament de la seua obra; és un prec que puja dret a *Déu*.»

D'aquesta lluita que porta la transició d'un camp a l'altre en neix, castigada i dolorida, l'estàtua del *Turment*. Es la dolor, el primer pas vers la serenitat; és el primer pas també cap a la perfecció de la única obra. En Clarà deixa l'anècdota per seguir l'esperit de la tradició clàssica, acomodant el classicisme tradicional a l'esperit de la Natura.

*
* * *

En Clarà comença les grans jornades dibuixant. Mira l'obra dels creadors i sent com dintre d'ella hi és reflectida l'obra de Déu, és a dir, sols

dintre l'escultura sent i veu que pot viure la
nuditat, l'obra mestra del Mestre, la forma de
les formes, la beutat única, que desperta l'amor
de la beutat humana i que abranda dintre nostre
la foguerada de la llum divina.

Sols el cos humà pot oferir religiositat a la
forma. I així En Clarà, com els grans mestres,
despulla les estàtues de tot drapatge per sentir
el poema de la forma humana. I sols la cobrirà
de vels, aquesta forma, no per tapar la nuditat,
sinó per accentuar-la més.

I per fer reviure el marbre comença a escriure el dibuix. I abans que l'acció va ésser el pensament, i abans que el fet varen venir les idees, que són les mares, com les fades de la llegenda de la bona sort. Comença, fa deu anys, la seva obra dibuixada, que no ha d'acabar més. Perquè En Clarà dibuixa, dibuixa sempre, no para de dibuixar. I té sempre, sempre davant la forma humana, cercant nous secrets, noves imatges, noves bel·leses que parlin el llenguatge pur dels esperits emocionats. No és una forma completament pura, estilitzada, la que va dibuixant: és una forma potent, musculosa, forta, que s'acosta més a Miquel Angel que als grecs. Queden encara regustos del *Turment*. No és tota pulcra l'obra, i encara molt menys serena. Fa sentir els estigmes de la seva condició humana. No té, com els déus, la testa pura, aquesta forma d'En Clarà, ni la carn immaculada. En aquests dibuixos En Clarà hi posa tota la fervor de la religió. Encara no tenen tota la perfecció, però ja la senten.

Així escriu, íntimament, per allà l'any **II**:

«Considero els meus dibuixos com documents que m'han de servir per a mi mateix i procuro enregistrar lo que puc per després poder-ho aplicar a les meves escultures... Si mirem les obres dels genis que han quedat a la història,

tots tenen un fons sòlid basat religiosament sobre la Natura; sense aquest fonament ja no haurien resistit les generacions aconsellant-les i no serien els nostres mestres. Es per això que si volem ésser forts hem de mirar els homes de la història que, per llur força, han quedat; hem de voler seguir llur exemple com ells mateixos seguiren el de llurs predecessors. I, lluny d'exigir dels nostres artistes impressions insòlites, malaltisses i estrambòtiques, sols per fugir de la tradició de l'art, encoratgem els que amb bones intencions busquin el camí de les arts sanes, que són els que poden anar més lluny.»

I després parla, i encara diu:

«Els meus dibuixos deuen anunciar l'obra de demà. Són un encaminament, però ademés d'això procuro fer lo que diu Goethe en les seves converses: 'No és prou fer coses, que un dia ens han de conduir al bon resultat final: cada pas, per si sol, té d'ésser un terme al propi temps que ens mení endavant.' Aquest mateix home recordeu que diu, ademés: '... que cada moment, cada segon, és d'un valor infinit, car és representant d'una eternitat entera.'»

»Aquestes paraules obren la llaga del meu neguit. Compto els minuts de la meva vida; sempre me sembla que no podré realitzar prou, per deixar obra d'exemple. L'amor que conté

el cor de l'home és digne de Déu; mes la força esquifida del cor de l'home és miserable per projectar i materialitzar aquest amor. Passem els curts anys de vida aprenent l'alfabet, el maneig de les eines; i a penes comencem a endevinar l'orientació, la mort dèspota ens sorprèn i ens desarma emportant-se totes nostres il·lusions. Jo voldria fer coses belles: la inquietud me devora; pateixo al veure que tots els meus grans projectes passen sense realitzar-se. Tots els bells plans que m'havia traçat se modifiquen; molts d'ells se'n van, deixant-me sol al mig dels homes. A voltes m'examino, me considero tal com sóc i miro on sóc, i la sang se'm glaça i el vèrtig m'invadeix. Lluita contínua entre el dubte i l'entusiasme; dins aquesta lluita m'imposo temperància, voluntat i perseverància, no trobant altra companyia que la del meu treball i altre conseller que l'amor: aquest me dóna ànims i confiança; ell és mon guia i és el termòmetre que pot orientar el nostre dubte sobre l'obra. Una obra feta amb amor íntim i intens té dret a l'eternitat.»

*
* *

La disciplina del dibuix doma el turment.
L'obra esdevé més serena, equilibrada. Sor-

geixen les nobles testes, plenes de joventut, de vigoria i vida, i agafen forma definitiva les dues estàtues ja mestres: la *Deessa* i el *Crepuscle*. En aquestes estàtues la forma surt de dintre. La nuditat és tota plena. L'escultura adquireix amplitud. Cada volum ha estat sospesat perquè tot tingués un equilibri i una arquitectura, ja que, a En Clarà, la construcció i l'arquitectura el preocupen tant com l'harmonia del conjunt. No hi ha plans morts ni res que pel seu propi pes no s'aguanti. I així sembla: de tal manera han estat disposats els volums, que les estàtues recollides, si s'aixequessin, quedarien desproporcionades o com colossos mesopotàmics desmesurats. Però aquesta és la sensació que de vegades donen també les composicions de Buonarroti, amb les fermes cuixes que aguanten fermament el cos humà.

*
* *

No sent, En Josep Clarà, la quietud. Sols arriba a la quietud en una de les seves avui darreres obres. Però per a assolir aquesta perfecció de la serenitat quieta ha de sentir com tot el cos humà vibra i es mou. Molt discretament el fa moure amb l'estàtua del *Ritme*, que és una cadència, una eurítmia, una ondulació de dos

cossos aparellats, moguts per un mateix impuls, o per un mateix esperit, o per un mateix neguit. Es el ritme, és el retorn, és l'harmonia de dos versos o de dues ànimes; és l'harmonia de dues notes. Aquest moviment ara és discret; és una iniciació. Es concebut idealment, però no vist plàsticament encara. Era precis que la dona li mostrés dintre la dansa tot allò que pot donar el ritme del cos humà. I en aquest moment apareix a En Clarà l'Isadora Duncan. Clarà troba allí el cos viu de la dona que balla, la forma viva de la música. Es diria que el seu primer ideal torna a infantar dintre el seu nou ésser. Les danses de la Duncan donen al llapis d'En Clarà agilitat, mobilitat, gràcia. El cos humà no se li presenta com una

forma limitada: és infinit. En Clarà, en aquest moment, no fa escultura: dibuixa, dibuixa sempre, creant el poema de la dansa. Els dibuixos d'En Clarà sobre la Duncan són una de les planes més glorioses del seu art.

Un dia escriu En Clarà, íntimament:

«Isadora Duncan, aquesta encarnació del ritme i de la gràcia eterna, ha vingut alguna vegada al meu taller i solc anar de tant en tant a casa seva, aquell gran palau encantat. Ella estima molt els meus treballs; és amabilíssima. Per mi sol, en la penombra de la sala immensa del seu temple, dins els seus vestits lleus, es digna ballar. Jo treballa, me plonjo dintre aquest bany de gràcia i bellesa pura com dins del somni més delectós. Que benaurat me trobo, quan lluny, ben lluny, de la realitat del món, visc moments eternament bells en aquelles hores de somni que per mi són la realitat divina! Llavors la vida vulgar del món me sembla la irrealitat inconsistent.»

Una tragèdia trunca l'obra de la dansa de la Duncan: la ballarina marxa arran la folia. I l'obra d'En Clarà, l'obra dels seus dibuixos que potser anava encaminada a una representació plàstica de la dansa religiosa, queda també interrompuda.

Veure una dona ballar és plaent. Es l'instint

primitiu, el despertar humà de les religions. En totes les religions s'ha ballat davant de l'arca. Es l'esperit que mou el cos en el ritme del seu sentiment, i és el cos, la carn, ço que es mou per a despertar l'esperit. Les contorsions del cos, les flexibilitats, les corbatures, van creant noves formes. El cos dibuixa sobre l'espai. I, així, la forma humana s'eixampla i s'estén.

Encara que sigui una manifestació de l'instint primitiu, és humana, solament humana, la dansa; encara que sigui una expressió d'animalitat sensual, és humana, solament humana. Es que es lliguen, que s'entronquen amb la dansa, la sensualitat i el misticisme, l'instint de la generació, l'ànima de l'eternitat? Es que la dona balla per a adorar Déu o és que balla per a excitar els fills dels homes? Ah! La dansa pot ésser també una creació per a despulgar la forma humana de la seva grollera animalitat! En tot cas, és un pas que fuig de la Natura i que ens acosta a Déu.

Les danses de la Duncan En Clarà les seguia pas a pas. *Leda*, *Les Suppliantes*, *Les Grâces*, són fulles d'una forma definitiva. En aquest sentit la dansa té quelcom de religiós. La dansa, en aquest sentit, s'aparella a la gimnàstica dels grecs, que, més que per la força, servia per l'agilitat, la flexibilitat i la gràcia.

*
*
*

El pas de la Duncan no afemina l'art d'En Clarà; no el torna feble ni preciós. Té la mateixa robustesa, i l'artista acaricia el mateix somni. Cada vegada més vers la serenor i vers la blavor del mar. En Clarà s'acosta a Catalunya. Enyora la nostra llum, volent fugir del cel de plom del nord i de l'atmosfera de nacre de París. Vol veure sorgir el marbre blanc sobre el mar de maragda i de cobalt.

Escriu En Clarà:

«Poder fer treballs per la meva terra és un somni gran que acaricio, puix la nostra Catalunya es presta tant per les obres plàstiques! Si, al contrari, hagués de fer treballs pel nord i per París mateix, me farien l'efecte d'obres sacrificades, abandonades a la negror del temps i a les mullenes, causant més angúnia el veure-les, que benestar.»

I afegeix, després, encara:

«El poder fer escultura i aixecar-les religiosament prop del nostre mar, destacant-se la puresa de la forma i la blancor del marbre amb el blau del nostre cel, era per mi un ideal massa bell, que s'apagarà com un somni.»

Però l'obra d'En Clarà es fa lluny de Catalunya. Esbossa un monument a Mossèn Cinto, sobri i

Isadora Duncan

auster. Hauria estat l'obra gran d'En Clarà. Sobre un gran dau l'estàtua de la Poesia; en grossos relleus els atributs virils del foc i del mar (els Pirineus i l'Atlàntida). Res més. Es rebutjat. Esbossa després el projecte de monument a Ramon Lull, que ha d'ésser aixecat a la terra lluminosa de Mallorca. Representava, la imatge, el gran mestre com l'home que camina i que parla, que camina i que predica arreu, escampant, amb la paraula i el seu verb ple de caliu, la bona nova de la veritat entre els homes. Es un intent... L'únic monument que En Clarà aixeca a Catalunya és a Sabadell, terra llunyana del mar; un monument al geni del treball, que, ai! no és, per cert, l'esperit de la poesia!

* * *

En esbossar les primeres obres ja portava En Clarà, dintre séu, el germen de la *Serenitat*, l'obra vers la qual encaminava tots els seus passos. I aquesta obra primera de la *Serenitat*, que fou concebuda per posar-la en front la mort, concebuda en el turment va néixer, va sortir puríssima del marbre, durant la dolor de la guerra.

En aquests dies de la guerra, En Clarà, que, com els grans homes del Renaixement té l'esperit trist perquè no pot assolir l'ideal, En Clarà,

durant els dies tràgics, resta a París, sota les bombes, treballant amb fe sobre el marbre blanc de la *Serenitat*. L'artista català no perd la serenitat en aquest moment d'angoixa. Treballa encara amb més força. La remor de la guerra, la topada de les armes, el bruit de les tropes, els bruels de les canonades, no pertorben el seu esperit. Escoltem les seves confessions:

«La vida va normalitzant-se poc a poc, encara que es viu dins d'un ambient de cataclisme. No hi ha dret per això a desanimar-se mai. La vida és feta de passions, i fins al mig dels actes més horrorosos dels homes, l'eterna bellesa hi cristal·litza son vel diví. Després d'aquesta tempesta tan immensa, on els cors dels homes estallen uns amb altres plens de rencor, vindran els himnes amb formes belles. La nova llavor creixerà pel mig les ruïnes i sortirà ufanosa i riallera. No hi ha lloc a desanimar-se; hem de saber estimar i patir amb sensibilitat i força. Damunt la destrucció de l'esperit maligne vindrà sempre, eternament jove, l'esperit de creació. Recollim, doncs, nostres forces en lo més pregon de nosaltres per a empendre noves lluites, nous sofriments, noves delectacions.»

I després: «He treballat força aquest temps. Cariciant el meu somni de bellesa, embolcallat dintre aquesta atmosfera tan terrible que respiro

desde quatre anys, en la capital que, malgrat el monstre de la guerra, us sacudeix encara les fibres de la inquietud i la set d'ideal de bellesa. El meu treball, se va fent dintre el silenci. La flor aïllada en mig de la gran tempesta pot ésser menyspreada, trepitjada i trossejada per la passió i profanació brutal. Però després, si se'n surt, surt purificada, i la saba i son perfum s'exalten en vigor triomfant. No em sap greu, no, viure el contrast del meu somni de pedra prop del riu caudalós de sang. Com diu el poeta:

*Il est de glorieux navires
qui veulent l'ouragan plutôt que les zéphires.»*

Aguanta la tempesta. I, d'una manera majestuosa, l'obra es va creant més plena, més forta que totes les altres. Es l'obra per excel·lència que porta, dintre, la bellesa, l'esclat d'un esglai, el llampec de l'esguard terrible, que, com la testa de la Gorgona, amenaça i espanta. I és que fa por veure's cara a cara en front de la bellesa pura. Tothom sap allò de Moisés, que va tenir por de mirar a Déu fit a fit quan l'esbarzer cremava i es va tapar la cara.

En Clarà, per arribar a la forma de la *Serenitat*, ha cobert la nuditat; però l'ha coberta per donar-li més majestat i més amplitud.

L'estàtua de la *Serenitat* marca la tercera

etapa de l'obra de l'artista. En Clarà, amb ella, arriba al seu punt més alt. L'obra queda quieta, serena. Es la vida plena que obira, sense pertorbar-se, les magnífiques perspectives de la Mort.

* * *

Després de la *Serenitat* treballa En Clarà en dues grans obres: una *Divinitat*, que se emmiralla sobre la superfície d'aigua, i una *Indústria* o *Geni del treball*, que amb tota la seva *allure* triomfant es veu obligada a haver-se de subjectar a les convencions

d'una arquitectura de monument. Però totes aquestes obres, especialment la darrera, acusen la vigoria del mestre que domina el dibuix i que doblega la matèria a la seva voluntat.

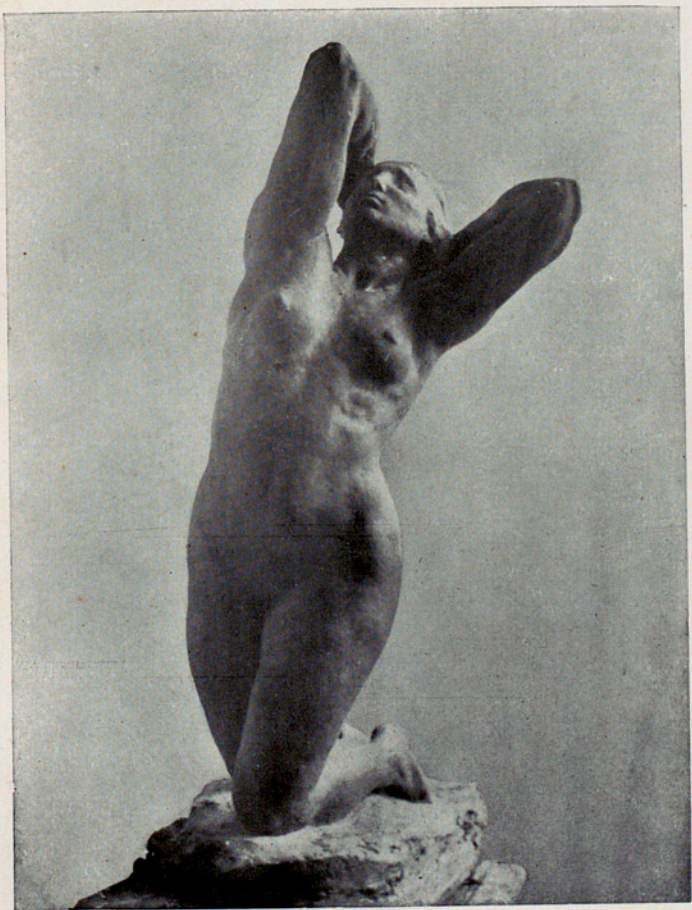

El dibuix d'En Clarà va ascendint. En Clarà sap veure les coses del món a través de les imatges, i sols veu entre les imatges la forma suprema del cos humà i de la beutat humana. Per això és un enamorat de la llum, car la llum dóna al cos humà tot l'esclat; per això dintre l'escultura és un fervent i devot de Miquel Angel, l'artista de les quatre ànimes, perquè Buonarroti estimava la forma plena del cos humà i la dibuixava sense parar treient del gran conjunt les meravelloses formes; per això dintre la pintura estima més que tot la llum i la color luxuriosa dels venecians, i per això prefereix, a totes les altres composicions, les formes plenes de les nuditats de Rubens. Per això ha estat l'enamorat de la dansa, car la dansa dibuixa la música sobre l'espai i dóna a la beutat humana noves formes.

Amor de beutat humana és l'obra d'En Clarà. I un triomf de la forma plena sota la llum.

ROMÀ JORI.

El Turment

Museu de Barcelona

Cap de nen

Marbre

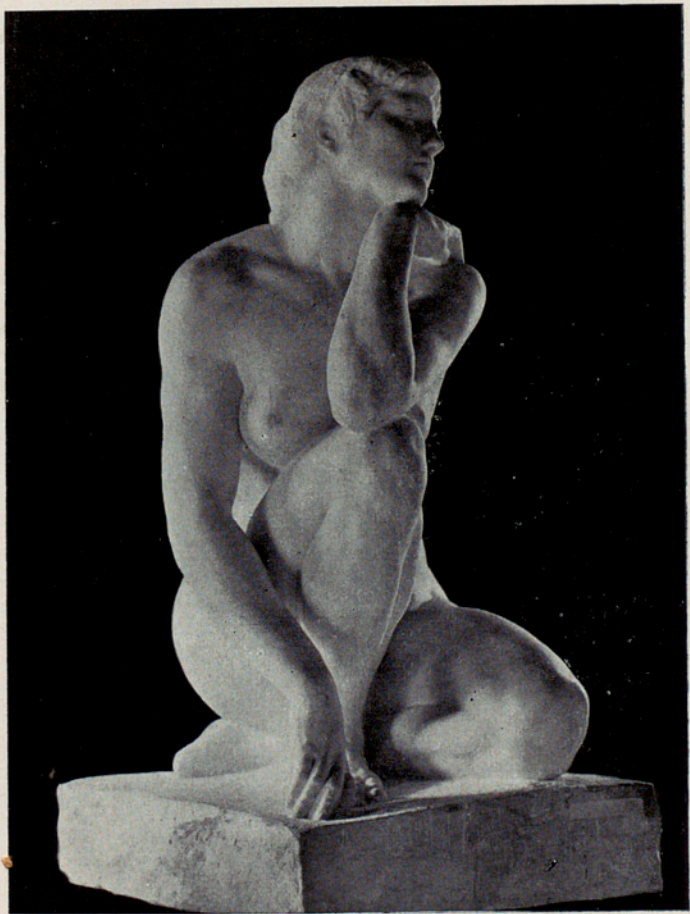
El Crepuscle

Marbre

Cap de bronze

La Deessa (vista de front)

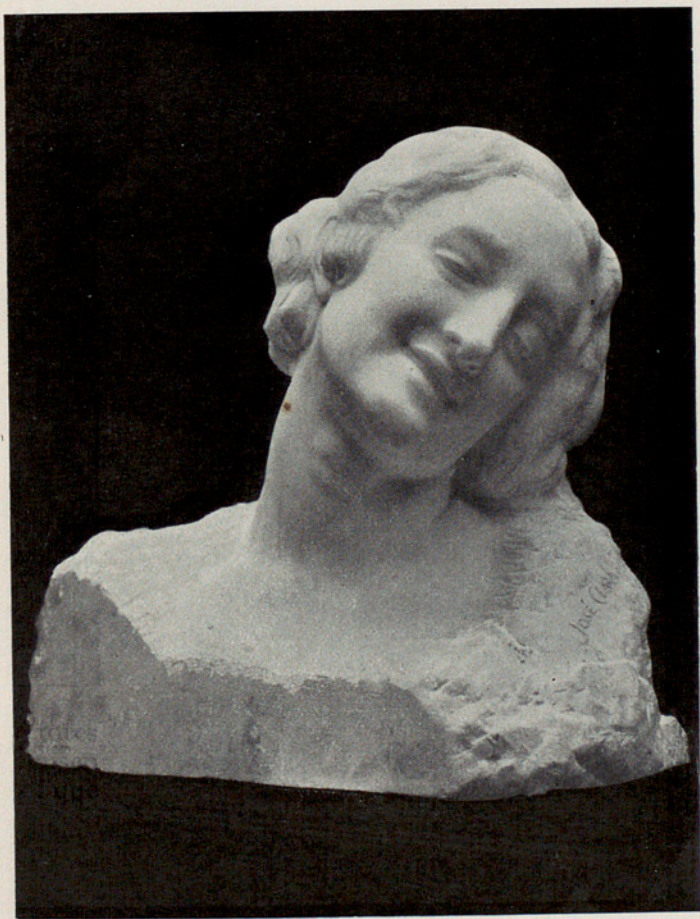
La Deessa (dors)

L'Alletament

Dibuix

El Somriure

Marbre

Cap de nen

Bronze

Dibuix

Cap de marbre

Retrat

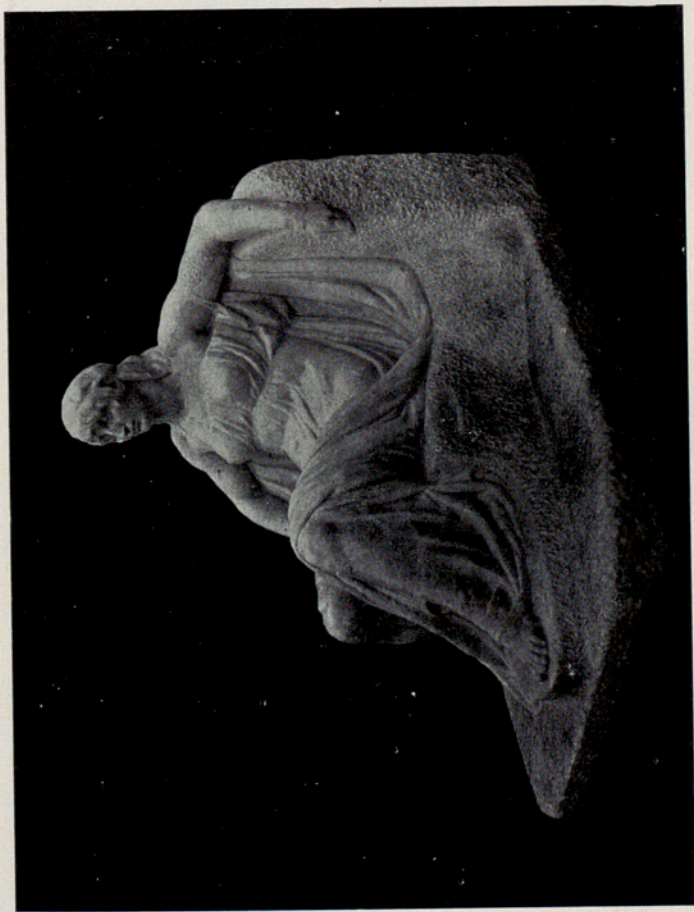
El Treball (del monument a Sellarés)

«Sonia»

Marbre

La Serenitat

Marbre

La Serenitat (vista de front)

La Serenitat (detall)

Divinitat (un aspecte)

Divinitat (un altre aspecte)

Retrat

Museu de, Madrid

Dibuix

Maternitat

Bronze

Dibuix

La Dansarina
Museu de Luxemburg, Paris

Brôze

Cap de dona

Dibuix

Estàtua pel monument a Alfons XII, Madrid

Fragment pel mateix monument

Fragment pel mateix monument

Josep Clará Ayats, escultor. Va néixer a Olot el 16 de desembre de 1878 i féu els seus primers estudis a les Escoles de Beaux Arts de Toulouse i de París, guanyant les millors distincions. Ha estat deixeble dels escultors Barrias i Rodin. Es va donar a conèixer a París en el Saló de la Société Nationale des Beaux Arts, essent nomenat, l'any 1908, Associé, i l'any 1909 Sociétaire. El mateix any l'Estat francès li va adquirir un bronze que des d'aleshores forma part del Museu del Luxemburg. Va exercir en aquella època el càrrec de professor d'escultura a París, a l'Acadèmia del barri de Montparnasse, Le Cercle International des Arts, Sociétaire del Salon d'Automne.

L'any 1910 va guanyar la medalla d'or, primer premi d'escultura espanyola, en l'Exposició Universal de Brusel·les. El mateix any obtingué la primera medalla d'or en l'Exposició de Belles Arts de Madrid, i l'any següent, el 1911, gran diploma extraordinari en l'Exposició Internacional d'Art de Barcelona. Va ésser quan En Maragall, en ocasió de tributar-li un homenatge els catalans, li dedica un tribut.

Ha pres part en diferents exposicions, essent dignes d'esment les de Roma, Londres, Munic, Santiago de Xile, etc. El govern d'aquesta última nació va adquirir, amb destinació al Museu Nacional, una de les seves estàtues de marbre.

Té obres en el Museu Madrid, i a Catalunya en els Museus de Girona i Barcelona.

L'any 1912 obtingué la primera medalla d'or en l'Exposició Internacional d'Artistes Contemporanis, a Amsterdam.

Fou delegat l'any 1914, a França, per a l'Exposició Internacional d'Art de Madrid. L'any 1916 és nomenat president de l'Exposició d'Art a Madrid.

Inaugura a Sabadell el monument a En Sellarès.

El govern francès, amb motiu de celebrar-se l'Exposició d'Art Francès a Barcelona, li concedeix la Legió d'Honor.

Es nomenat, junt amb en Bartholomé, el gran escultor francès, delegat de l'Exposició franco-espanyola de Saragossa.

Rep l'encàrrec de fer una estàtua pel monument a Alfons XII: és la seva última obra. També ha fet un monument per els morts de la guerra a França, un monument per Santiago de Xile, etc.

BIBLIOGRAFIA

- Le Figaro*, París, 1913.—Arsène Alexandre.
Art et décoration, París, n.º 6, juny 1913.
Art et décoration, París, abril 1914.—Georges Denis Rault.
Glosari, Xenius, 1911.
Arte y artistas, Barcelona, L'Avenç.—Josep M. Junoy.
L'Art décoratif, París, n.º 194, agost de 1913.—Isadora Duncan.
Le Style moderne, Emile Bayard, 1919. París.
Fulles artistiques de «La Veu de Catalunya».—Joaquim Folch i Torres.
Fulles artistiques de «La Publicidad».—Romà Jori; Miquel Utrillo.
Vell i Nou, 1 agost 1915.
Biblioteca Estrella, Madrid, 1920.—Josep Francès.
El Liberal, Amadeo Vives, 1921.
Die Kuntz, Munic, 1910.
La Esfera, Madrid, 1918 i 1921.—Josep Francès.
Mercurio, New-Orleans, agost de 1913.—Pompeu Gener.
Almanac dels Noucentistes.—J. Horta, 1911, Barcelona.
Almanac de «La Revista», Barcelona, 1919.
Pacifico-Magazine, Santiago de Xile, 1914.
América Latina, París, janer i novembre de 1920.
Mundial-Magazine, París, juny de 1912.
Història de l'Art.—Pijoan. Volum III.
L'Art Contemporani, Londres.

1-134

EXCLUIDO DE PRÉSTAMO

UNIVERSIDAD AUTÓNOMA
DE BARCELONA

BIBLIOTECA *Res Mar.*

REG. 42.384009

SIG. 73.091.1(Cb) Jor

